ISSN–2277- 8721

EIIRJ

Electronic International Interdisciplinary Research Journal

Volume–XI, Special Issue– II

Nov – Dec 2022

OPEN ACCESS

Original Research Article

गोरक्षनाथांची भक्ती संकल्पना

* सुखदेव निवृत्ती लोखंडे

* तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे, विद्यापीठ पुणे. (संशोधक विद्यार्थी Ph.D)

सारांश :

गोरक्षनाथ हे एक नाथ संप्रदायी होते . त्यांचा संप्रदाय हा हठ्योग प्रधान आहे .या संप्रदायात शुध्द आचरणाला अधिक महत्त्व आहे . त्याचबरोबर तर्क शुध्द विचारला ही अधिक महत्त्व आहे . तसेच नाथ संप्रदायाचे आणखी एक वैशिष्टय असे की नाथ संप्रदाय हा गुरु - शिष्य परंपरा असलेला संप्रदाय आहे .असे असले तरी , गुरु-शिष्य परंपरेत भक्तिला अधिक महत्त्व दिले जाते . याच कारणामुळे गोरक्षनाथाच्या तत्त्वज्ञानात ‘ भक्ति’ संकल्पनेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न खालील उद्दिष्टांच्या आधारे केला आहे .

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited

उद्दिष्टे: -

१) भक्ती संकल्पने च्या उदयाचा शोध घेणे

२) नाथ संप्रदायातील भक्ती संकल्पना पाहणे .

३) भक्तीचा समाज मानावरील परिणामांचा शोध घेणे.

भक्ती हा शब्द 'भज्' या संस्कृत धातूपासून बनला . याचा अर्थ सेवा करणे, असा होतो . मग ती सेवा ईश्वराविषयीची असो की विविध देवदेवतांची, माता ,पिता, गुरु इत्यादी विषयांच्या आदरपूर्वक सेवेस भक्ती असे म्हटले जाते. अशा भक्तीमध्ये भावनेला अत्यंत महत्त्व आहे . ज्या भावनेच्या योगाने व्यक्ती ईश्वरास शरण जाते ती भावना म्हणजे भक्ती होय . ईश्वरा बाबत आत्यंतिक आणि अनन्य असे प्रेम म्हणजे ईश्वर भक्ती होय . ही भक्ती ईश्वर प्राप्तीचा एक मार्ग आहे. विश्वातील ईश्वराच्या अस्तित्वा बाबतची व्यक्तीच्या मनातील श्रद्धा, सेवाभाव , समपर्णवृत्ती, भीती हे ही ईश्वर भक्तीचे मार्ग आहे . ईश्वराचा अनुग्रह किंवा साक्षात्कार मिळवण्याचे अत्यंतिक इच्छा इत्यादीच्या माध्यमातून मानवाच्या मनात भक्तीची भावना उत्पन्न होते , ईश्वर हा सर्वशक्तिमान सर्व गुण संपन्न विश्वाचा निर्माता तसेच आपला उद्धार कर्ता आहे हा विश्वासच या भावनेच्या निर्मितीला कारण ठरतो. यालाच भक्ती असे म्हटले जाते.

विश्वातील सर्व मानव समूह फार प्राचीन काळापासून कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे सर्वश्रेष्ठ शक्तीची भक्ती करीत आलेला आहे.

काही विद्वानांच्या मते अशा या भक्तीचा उदय ख्रिस्ती धर्मात झाला आहे. तर काहींच्या मते भारतीय संप्रदायावर इस्लामचा प्रभाव असल्याचे दिसते. तर काही विद्वानांच्या मते भक्तीचा उगम हा भारतीय भूमीमध्येच प्रथम झाला. त्याच बरोबर वेदसंहिते मधील भक्ती संकल्पनेबाबत ही विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. काहींच्या मते भक्ती हा शब्द प्रथम श्वेताश्वर उपनिषदात आढळतो. तर काही विद्वानांच्या मते भक्ती ही मूळची वैदिक परंपरेतून आलेली नसून ती अवैदिक आहे . अशा प्रकारे भक्ति संकल्पने बाबत विविध मतभेद असले तरी खऱ्या अर्थाने या भक्तीचा उगम दक्षिणेत झाला . तामिळनाडूतील आळवार नावाच्या वैष्णव संतांनी भारतामधील भक्ती पंथाचा प्रारंभ केला आणि त्यानंतर या पंथाचा भारतभर प्रसार झाला. आळवारांचा ' प्रबंधम् ' नावाचा ग्रंथ हा भक्ती पंथाचा मूल स्तोत्र आहे असे ते मानता. अशा या भक्ती या संकलपनेचा शोध घेताना आपण मध्ययुगामध्ये येऊन पोहोचतो. सामान्यता मध्ययुग हे साधना पद्धतीचे सुवर्ण युग म्हणून ओळखले जात होते . या युगामध्ये विविध साधना पद्धतींचा उदय व विकास झाला. तसेच अनेक विचार प्रवाह निर्माण झाले. त्याच युगामध्ये गोरक्षनाथ हे नाथ संप्रदायातील महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्व उदयास आले.

गोरक्षनाथांनी या कार्यकालात भारतभर ब्रह्मण करून आचरणाचे , विषय लोलुपतेचे, दांभिकतेचे परमार्थाच्या नावावर चालणाऱ्या दुराचारास आळा घालण्याचे महत्म असे कार्य केले . त्या ठिकाणी त्यांनी शुद्ध अशा योगसाधनेचे राज्य प्रस्थापित केले. जनसामान्य लोकांच्या अत्यंत तळमळीतून त्यांनी तत्त्वनिरोपणासाठी लोक भाषेचा स्वीकार केला.त्यांचा लोकोत्तर पुढे भारतीय साधने मध्ये भक्ती प्रधान परंपरा निर्माण करण्यात झाला. त्यामुळेच गोरक्षनाथांचा नाथ संप्रदाय हा जरी योग संप्रदाय असला तरी भक्ती आंदोलनाची गंगोत्री ठरला. तसेच ज्ञानेश्वरांनी 'अमृतानुभव ' या ग्रंथातून अध्यात्म विद्येचा जो ठेवा पुढील पिढींना दिला तो नाथ संप्रदायाने आपणास दिला. तो ठेवा अद्वयानंदवैभवाचा वारसा आहे असे संत ज्ञानेश्वर म्हणतात. तो पुढील ओवी वरून स्पष्ट होताना आपणास दिसून येतो.

तेणे योगाब्जिनिसरोवरू । विषय विध्वंसैकवीरु ।
तिये पदी का सर्वेश्वरु । अभिषेकला ॥
तेहि ते शांभव । अद्वयानंदवैभव ।
संपादिले सप्रभव । श्रीगयनीनाथी ॥

या ज्ञानेश्वरीतील ओवी वरून असे दिसून येते की, भक्तीचे मूळ स्थान हे नाथ संप्रदाय हेच आहे . याच भक्तीच्या प्रभावाने पुढे संत निवृत्तीनाथ ,संत ज्ञानेश्वर, संत कबीर ,संत गुरुनानक इत्यादी संतांना प्रभावित केले. त्याचबरोबर **महाराष्ट्रातील गहिनीनाथ कृष्ण भक्ती**च्या परंपरेचे कार्य महत्त्वपूर्ण मानावे लागेल . कारण महाराष्ट्र मध्ये नाथ संप्रदायाची परंपरा गहिनीनाथांनी रुजवली. त्यांनी

ब्रह्मगिरी (त्र्यंबकेश्वर) या ठिकाणी निवृत्तीनाथांना अनुग्रह दिला निवृत्तीनाथांनी ज्ञानेश्वरांना अनुग्रह दिला आणि अशाप्रकारे नाथ संप्रदायाचा वारसा वारकरी संप्रदायांमध्ये आला या वारकरी संप्रदायामध्ये भक्तीला सर्वश्रेष्ठ असे स्थान दिले आहे .कारण भक्ती या साधनेच्या माध्यमातून समाजातील सर्वसामान्य लोकांना ईश्वराकडे घेऊन जाणारे हे सर्वसाधारण साधन आहे

निवृत्ती, गयनी कृपा जपतो अनुपम जाण ।
सांगितली खूण गोरक्षाने॥

या ओवीच्या माध्यमातून निवृत्तीनाथांनी गोरक्षनाथ आणि गहिनीनाथ याविषयी आपला आदरभाव व्यक्त केला आहे.कारण गहिनीनाथांनी महाराष्ट्रातील नाथपरंपरेस कृष्ण भक्तीची जोड दिली. त्यामुळेच नाथ संप्रदाय भक्ती संप्रदाय म्हणून ओळखला जाऊ लागला. तसेच गहिनीनाथांनी ‘ गोरक्ष गीता ’ हा ग्रंथ लिहिला या ग्रंथामध्ये त्यांनी योगा पेक्षा कृष्ण भक्तीवर आधिक भर दिल्याचे दिसते . यावरूनही नाथ संप्रदायातील भक्तीचे अस्तित्व सिद्ध होताना दिसून येते.

संदर्भ :-

➢ भिंगारकर कृ. ज्ञा. नाथ संप्रदाय आणि ज्ञानेश्वर , पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९ मार्च २००७ .

➢ वाडकर स.धो . नाथ संप्रदायाची परंपरा : लोकसाहित्य चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २६ जानेवारी, २०१३ .

➢ मराठी विश्वकोश , प्रथम आवृत्ती .

Cite This Article:

** सुखदेव निवृत्ती लोखंडे, (2022)* गोरक्षनाथांची भक्ती संकल्पना, ***Electronic International Interdisciplinary Research Journal,*** *Volume No. XI (Special Issue-II), 185-188.*